

HİCRİ VIII. ASRA KADAR KUR'AN İLİMLERİ, *EL-BURHAN*'IN YAZILIŞ AMACI VE YÖNTEMBİLİM OLUŞTURMA ÇABALARI ÜZERİNE

Bilal DELİSER*

Özet

Bu çalışmada önce Hz. Peygamber zamanından hicri sekizinci asra kadar Kur'an ilimlerinin gelişim süreci ve bu alanda yapılmış çalışmalar üzerinde durularak, içerikleriyle ilgili tespit ve değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bu değerlendirmelerin birçoğu eserler üzerinde yaptığımız inceleme ve tepitlere dayanmaktadır. Daha sonra, Kur'an ilimleri alanında Bedreddin ez- Zerkeşi (794/1391)'nin "el-Burhan fî Ulûmi'l- Kur'an"ı sonrasında ortaya konan çalışmalardan, Celâleddin el-Bulkinî (824/1421)'nin "Mevâku'l-Ulûm min Mevâku'n-Nucûm", Muhyiddin el-Kafiyeci (879/1474)'nin "Kitabu't-Teysîr fî İlmi't-Tefsîr"i ile, Suyûtî (911/1506)'nin "el-İtkân fî Ulûmi'l- Kur'an" adlı eserlerin telif serüvenlerindeki tartışmalara değinilerek, el-Burhan'ın yazılış amacı ve bu amaç doğrultusunda ortaya konan eserin yöntembilimsel özgünlüğü vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an ilimleri, *el-Burhan fî Ulûmi'l- Kur'an*, Yöntembilim, Özgünlük.

THE QURAN SCIENCES UNTIL 8TH HIJRI CENTURY AND ON THE PURPOSE OF WRITING *AL-BURHAN* AND THE EFFORTS OF FORMING A METHODOLOGY

Abstract

*This study will focus on developing process of Qur'an sciences and on the studies in this field, from the time of The Prophet Mohammad to the 8th century A.H. at first, and then will make identifications and assessments about their contents. Many of these assessments are based on our analysis and identifications on these books. Later, it will address discussions in their writing adventures on Bedreddin al-Zerkeşi's (794/1391) *al-Burhan fî Ulum al-Kur'an*; Celaledin al-Bulkini's (829/1421) *Mevaki' al-Ulum min Mevaki' al-Nucum*; Muhyiddin al-Kafiyeci's (879/1474) *Kitab al-Teysir fî ilmi al-Tefsir*; Suyûtî's (911/1506) *al-İtkân fî Ulûm al- Qur'an* and then will discuss purpose of writing *al-Burhan* and its methodological originality according to its purpose.*

Key Words: *The Quran Sciences, al-Burhan fî Ulum al Qur'an, Methodology, Originality*

* Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı öğretim Üyesi, bilalideliser@hotmail.com

Giriş

Gelenek içerisinde, “*Ulûmu’l-Kur’an*” veya “*Usûlü Tefsir*” diye yazılan hangi esere bakarsak bakalım bu kavramın içeriği ile ilgili temel konuların Hz. Peygamber dönemine dayandığı ve vahiyle başladığı konusunda kuşku duymayız. Hiç şüphesiz Kur’an olmasaydı “*Ulûmu’l-Kur’an*” diye bir kavram da olmazdı.¹ Bu nedenle Kur’an ilimlerinin kaynağı bizzat Kur’an-ı Kerim’dir denilebilir. Kur’an’ın kendi bünyesinden birçok ilim dalları çıkmıştır. Daha sonraları Kur’an’a dayanan bu ilimler sistemleşmiş ve müstakil bir disiplin haline gelmiştir.²

Hız. Peygamber gelen vahiyleri, lafızlarını ezberlemeleri ve hükümleriyle amel etmeleri için sahabilere okur, ayrıca kapalı kalan ve izah edilmesi gereken hususları açıklardı. Zerkeşî’nin de belirttiği gibi sahabenin aynı anlayış, kavrayış ve kültür düzeyinde olmamaları³, muhatapların kendi dilleriyle inmiş olan Kur’an ayetlerinin bazılarını açıklamayı zorunlu kılmıştır. Sahabiler gelen her yeni vahyin içeriğinden haberdar olmak için Allah Rasulü’nün sohbetlerine iştirak ediyorlar ve çeşitli vesilelerle Hız. Peygamberin açıklamalarına muttali oluyorlardı. Bu nedenle onlar Rasulullah’tan sonra Kur’an’ı en iyi anlayan kimselerdi.⁴ Sahabilerin bu dönemde Kur’an’a yönelik faaliyetleri, onu okuma, ezberleme, manasını anlama ve uyguladıktan sonra başkalarına anlatmadan ibaretti. Onlar, Kur’an’ın anlamı ve açıklamaları ile ilgili bilgileri kendi döneminde rivayet yoluyla aktarıyorlardı. Dolayısıyla Kur’an’a ve ona dayalı ilimlere karşı son derece ilgi gösteren sahabilerin bu alandaki bilgileri Hız. Peygamber devrinde birtakım sebepler ve haklı gerekçelerden dolayı yazıya geçirilmemişti.⁵

Hız. Peygamber zamanında Kur’an’ın tamamı yazılmış olmasına rağmen Kur’an ilimlerine taalluk eden birincisi *Arap dili* (Garibu’l-Kur’an, İca’zu’l-Kur’an, Mecazu’l-Kur’an, Müşkilü’l-Kur’an, Hakikat, Mecaz, Cedelu’l-Kur’an ...vb.), İkincisi, *tarihsel olgular* (Hız. Peygamberin Tefsiri, Sebeb-i Nüzul, Muktezây-ı Hal, Vucuhu’l-Kur’an, Nasih-Mensuh, Mekki-Medenî vb) olmak üzere gelen bilgiler şifahî olarak nakil yoluyla aktarılmıştır.⁶

Vahyin inişine şahit olan ve Rasulullah’ın sohbetlerinde bulunan sahabiler elde ettikleri bu Kur’an bilgilerini tedvin etme gereği duymadan⁷ rivayet yoluyla sonraki nesillere aktarılmasında büyük gayretler göstermişlerdir.

Rasulullah’ın vefatından sonra sahabiler, Hız. Peygamberin öğretim siyasetinin bir gereği olarak öğrenci yetiştirmeye ve Kur’an öğretimine devam etmişlerdir. Hız. Peygamber tarafından, Mekke, Medine veya yeni fethedilen yerlerde Kur’an öğretmeni

¹ Serinsu, Ahmed Nedim, *Kur’an’ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul’ün Rolü*, Şule Yay., İstanbul, 1994, s. 29.

² Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *İslam’da Kur’an* (çev. Ahmet Erdinç) Bir Yay., İstanbul, t.siz, s. 111.

³ Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır, *el-Burhan fi Ulûmi’l-Kur’an*, Tah. Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1988, I. 28.

⁴ Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur’an Tefsiri*, Kayıhan Yay., İstanbul 1988, s. 22.

⁵ Demirci, Muhsin, “*Tefsir Usûlü ve Tarihi*” İFAV, İstanbul 1998, s. 97.

⁶ Serinsu, *age.*, s. 34; Demirci, *age.*, s. 98.

⁷ Muhammed Abdu’l-Azîm ez-Zerkanî, *Menâhilü’l-İrfan*, Daru’l-Fikr, Beyrut, 1988, I. 28.

olarak görevlendirilen bazı sahabiler yerleştikleri yerlerde birçok öğrenci yetiştirmişlerdir. Bunlardan İbn Abbas (68/687) Mekke'de, Mücahid b. Cebr (104/722), Tâvus b. Keysan (106/724), İkrime (107/725) ve Atâ b. Ebi Rabah (114/732); Ubey b. Ka'b (30/650) Medine'de, Zeyd b. Eslem (136/753), Ebû Aliye (90/708), Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (108/726); Abdullah b. Mesud (32/652) Kufe'de, Alkame b. Kays (62/681), Mesrûk (63/682), eş-Şa'bî (103/721), Hasan el-Basrî (118/736) gibi tabiûnun meşhur âlimlerini yetiştirmişlerdir.⁸

Hiz. Osman (35/656) döneminde yapılan fetihlerle genişleyen İslâm devletinin sınırları, yeni Kur'an öğretmeni açığını da beraberinde getirmişti. Mısır, Şam, Irak, İran gibi bölgelere görevlendirilen öğretmenler ellerinde mevcut olan özel Kur'an mushaflarından Kur'an öğretmeye başlamışlardı. Mushafların tertibindeki bazı farklılıklar ve kıraat konusundaki farklı okuyuşlar, bu bölgelerde yaşayan Müslümanlar arasında birtakım kıraat ihtilaflarının çıkmasına neden oluyordu. Bu durumun Müslümanlar arasında ciddi sıkıntılara neden olacağından kuşku duyulduğu için, eş anlamlı kelimeler itibarıyla ihtilafların giderilmesine yönelik Kur'an, nazil olduğu Kureyş lehçesi üzerine Hiz. Hafsa'da bulunan ana nüsha esas alınarak Hiz. Osman döneminde kurulan bir komisyon denetiminde çoğaltılarak değişik İslâm beldelerine gönderildi. Böylece farklı okuyuşlar teke indirilerek hem kıraatte hem de yazıda birlik sağlanmış oldu. Hiz. Peygamberin Arap aksanlarına ve lehçelerine göre izin vermiş olduğu ezberleme gelenekleri ise tevâtürden nakledilerek ayrı bir disiplin olan kıraat ilminin konusunu oluşturmuştur.⁹

Hiz. Osman döneminde takip edilen yazım metodu, yazının Kureyş lehçesi üzerine standartlaşması bir gelenek olarak sürdürülmüş ve Kur'an'a özgü resmi bir yazı şekli ortaya çıkmıştır. Bu daha sonraları "İlmi Resm-i Osmânî" veya "Resm-i Hatt-ı Osmanî" olarak Kur'an ilimleri içerisinde yerini almıştır.¹⁰

Kur'an'a yönelik çalışmalar daha sonra Ebu'l-Esved ed-Duelî (69/688)'nin Kur'an'a hareke yerine geçen nokta işaretleri koyması ile devam etti. Kur'an'ın noktalama ve harekelenme işi ed-Duelî'nin öğrencilerinden Nasr b. Âsım (89/707) ile Yahya b. Ya'mer (129/746) tarafından devam ettirilmiş, Halil b. Ahmed'in (175/746) bildiğimiz, hemz, teşdîd, sıla, revm ve işmam gibi diğer noktalama işaretlerini koymasıyla son şeklini almıştır.¹¹

Böylece söz konusu çalışmalar sonucunda "İrabu'l-Kur'an" ilminin tedvininde ilk adım da atılmış oldu. İşte bütün bunlara dayanarak Hiz. Peygamber ve sahabe devrinde rivayet yoluyla nakledilen Kur'an bilgilerinin, hazırlık döneminin ardından hicrî I. asrın sonlarına doğru yavaş yavaş yazıya geçirildiği ileri sürülebilir. Zaten hicrî I.

⁸ Mennâu'l-Kattan, *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetu Vehbe, Kahire 1981, s.7; Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Kahire, 1986, I. 107-127.

⁹ Demirci, *age.*, s. 98-99.

¹⁰ Demirci, *age.*, s.99; Kur'an'ın harekelenmesi ve noktallanması ile ilgili ortaya konan eserler için bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, s. 55.

¹¹ M. Demirci, a.y.

asrın sonları ile ikinci asrın başlarına tekabül eden bu dönem İslâm kültür tarihinde “Tedvin Asrı”nın başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemden itibaren Hz. Peygamber ve sahabeden yapılan nakiller bir araya getirilmeye başlanmış ve tefsir ilmi müdevven hadis mecmuaları içinde bir bölüm olarak yerini almıştır.¹²

1. Asırlara Göre Kur’an İlimleri Çalışmaları

1.1. Hicrî II. Asır

Hicrî II. asır Kur’an ilimleri açısından önemli özelliklerin ortaya çıktığı ve bu özelliklerin hemen hepsinin günümüze taşındığı bir dönem olarak görünmektedir. Bu dönemde bazı âlimler, Rasulullah’tan, sahabeden ve tabîinden rivayet edilen Kur’an tefsirine yönelik açıklamaları ve bilgileri bir arada toplamışlardır. Bunlardan meşhur olanlar, Hasan el-Basrî (110/728), Katade b. Diâme (117/735), Yezîd b. Harun el-Sülemî (117/735), Şu’be b. Haccac (160/776), Vekî b. Cerrah (197/812), Sufyan b. Uyeyne (198/813)dir.¹³ Hepsi de hadis imamlarından olan bu kişiler Kur’an tefsiri ile ilgili bilgileri hadis kitaplarında ayrı bir bölüm içinde bir araya getirmişlerdir.

İkinci asır, kıraat ilminin, mütevatir ve şâz kıraatların ortaya çıktığı bir devirdir. Kıraat ilminin temelleri bu dönemde atılmıştır.¹⁴

İkinci asrın önemli yönlerinden biri de artık doğmuş olan fikhî mezhepler ve fikrî akımların kendi görüşleri doğrultusunda Ulumu’l-Kur’an’ı da ilgilendiren eserler ortaya koymaya başlamalarıdır. Dönem içerisinde oluşan fikrî akımlar yorumlarında, Kur’an dilini kendi siyasî, mezhebî tavır ve tutumları doğrultusunda kullanmışlardır. Şia, Hariciler, Mutezile ve Mürcie gibi akımlar Emevîler (41/661-132/749) döneminde ortaya çıkmış Kur’an ilimlerini doğrudan etkileyen eserler ortaya koymuşlardır.¹⁵

Kur’an ilimleri açısından ikinci asırda doğmuş olan fikhî mezhepleri görmezlikten gelmek mümkün değildir. Ebu Hanife (150/767), Mâlik (179/795) ve Şafîî (204/819) gibi önde gelen birçok müçtehid imam bu dönemde yetişmiş ve muhtelif eserler telif etmişlerdir. Malik’in “*Muvatta*” adlı eserinin “Kitâbu’l-Kur’an” bölümü, Şafîî’nin “*Ahkâmu’l-Kur’an ve er-Risâle*” adlı eserleri Kur’an ilimlerini ilgilendiren çalışmalarıdır. Bu çalışmalar ve ortaya konan eserler insanların Kur’an ve Sünnet tasavvurları üzerinde etkili olmuş ve günümüzde de büyük bir yekûn tutan fıkıh/hukuk kültürü ve edebiyatını doğurmuştur.¹⁶ Ulûmu’l-Kur’an’ı doğrudan ilgilendiren dil mektepleri de ikinci asırda kurulmuştur. Fıkıh, hadis ve tefsir ilimleriyle paralel denecek bir gelişme gösteren Arap dili ve edebiyatına ait kaidelerin temelleri bu dönemde atılmıştır. Basra ve Kûfe ekollerine mensup dil bilginlerinin ortaya koyduğu metodların ve te’lif ettikleri eserlerin günümüzde dahi geçerliliğini koruduğu hatta söz konusu

¹² Baş, Erdoğan “Kur’an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (İlk Dört Asır)” *Kur’an ve Tefsir Araştırmaları, III, İSAV*, İstanbul, 2002, s. 30.

¹³ Baş, *agm.*, s. 30-31; Subhi Salih, *Kur’an İlimleri*, (çev.M.Said Şimşek), Hibaş Yay., Konya, t.siz, s. 98.

¹⁴ Kıraatla ilgili eserler için bkz. İbn Nedim, *Fihrist*, s. 54-55.

¹⁵ Bid’at fırka tefsirlerinin ortaya çıkışı ve Kur’an ilimlerine etkisi için bkz. ez-Zehebî, *age.*, s. 363-367.

¹⁶ Baş, *agm.*, s. 33.

eserlerin birinci derecede referans kabul edildiği düşünülürse ikinci asırda ortaya konan dil çalışmalarının önemi daha iyi anlaşılmış olacaktır.

Bu dönemde Basra Ekolüne bağlı dil bilginleri olarak; İsa b. Ömer es-Sakafî (149/766), Ebu Amr b. Alâ (154/796), Halil b. Ahmed (175/791), Ahfeş (177/793), Sibeveyh (180/796), Yunus b. Habîb (182/798); Kûfe ekolüne bağlı dil bilginleri olarak ise Kisâî (182/798) zikredilebilir. Dil konusunun Kur'an ilimlerini doğrudan ilgilendirmesi ve önemi, söz konusu âlimlerin dilin kurallarını belirlerken müracaat ettikleri kaynaklardan en önemlisinin Kur'an olmasıdır. Daha sonraları bu temel kaideler Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında esas olmuştur.¹⁷

Netice itibariyle bu dönem temel İslâmî/ilmî disiplinlerin temellerinin atıldığı bir devre olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dönemin Kur'an ilimleri açısından önemi; Kur'an'ın dil ve tarihsel çerçevesinin belirginleşmeye başlaması, müstakil Kur'an ilimleri çalışmalarının alt yapılarının oluşturulması ve bazı müstakil eserlerin verilmesi olarak özetlenebilir. Bu döneme ait en eski matbu tefsir Sufyan es-Sevrî (161/778)'nin tefsiridir. Her ne kadar Mücahid b. Cebr (103/721)'in tefsiri neşredilmiş ise de bu tefsirin ona aidiyeti tartışmalıdır. Bu gün bize ulaşan en eski ve tam bir Kur'an tefsiri, Mukatil b. Süleyman (150/767)'in tefsiridir. Bu esere Hicrî II. asırda Kur'an'ın Fatiha'dan Nâs'a kadar tam bir tefsirinin yapılmış olduğunu göstermektedir.¹⁸

Mukatil b. Süleyman'ın "*el-Eşbâh ve'n-Nezâir*"i, Katâde b. Diâme es-Sedûsi (118/726)'nin "*Kitabu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*"u, Zuhrî (124/742)'nin "*en-Nasih ve'l-Mensûh*"u, Müslim b. Meysere el-Horasânî (135/757)'nin "*en-Nâsîh ve'l-Mensûh*"u; Mukatil b. Süleyman'ın "*Müteşâbihu'l-Kur'an*"ı, Ata b. Ebi Rabah (114/732)'in "*Garibu'l-Kur'an*"ı, Musa el-Ezdî el-A'ver (170/786)'in "*Vucûh ve Nezâir*"i dikkate alındığında Kur'an ilimlerinin Hicrî II. asırda bir kısım dallara ayrıldığı ve bu alanlarda müstakil eserlerin ortaya konulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

1.2. Hicrî III. Asır

Hadis ilminin altın çağı olarak adlandırılan Hicrî III. asır, Tefsir ve Kur'an ilimleri edebiyatı için de önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Tefsir ve Kur'an ilimleri artık "Hadis'ten" bağımsız olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Hicrî üçüncü asır "İ'câzu'l-Kur'an" meselesinin en hareketli tartışıldığı bir dönem olmuştur. Ebu Ubeyde (207/822)'nin "*İ'cazu'l-Kur'an*"ı, Osman b. Câhîz (255/869)'in bugün elimize ulaşmayan "*Nazmu'l-Kur'an*"ı yine Cahîz'in "*el-Beyân ve't-Tebyîn*"i, dönemin Kelâm âlimlerinden Ali b. Rabben et-Taberî (247/861)'nin

¹⁷ Baş, *agm.*, s. 34.

¹⁸ Cerrahoğlu, İsmail *Tefsir Tarihi*, DİB Yay, Ankara, 1988, I. 178-179.

Kur'an üslubunu savunmak için yazdığı “*ed-Dîn ve'd-Devle*” bu dönemde icazla ilgili yazılan eserlerden birkaçıdır.¹⁹

Bu dönemde isnad sistemi ile - haberleri isnadlarına göre nakletme- tefsir yazma geleneği devam etmiştir. Yahya b. Sellâm (200/815)'ı ve Sufyan b. Sevrî (161/178)'yi, Abdurrezzak b. Hemmâm (211/826) ve İbn Mace (273/886) izlemiştir. Ne var ki İbn Mace'nin tefsiri günümüze kadar ulaşmamıştır.²⁰

Hicrî I. asrın sonlarından itibaren, Kur'an ilimlerinin tek tek ele alındığı görülmektedir. Mushafların çoğaltılması ile Kıraat ilmi ve Resmu'l-Kur'an ilminin ilk ele alınan ilimler olduğu bilinmektedir. Ancak Kur'an ilimlerinin yukarıda adları geçen bölümlerine ilâveten tüm boyutlarıyla ve derinlemesine müstakil olarak ele alınıp incelenmesi üçüncü asırda gerçekleşmiştir. Bugün Kur'an ilimleri veya Tefsir usulü adı altında ele alınan konuların aşağı yukarı tamamına ait müstakil ve kapsamlı çalışmalar bu asırda gerçekleştirilmiştir. Sebeb-i nüzul, i'câzu'l-Kur'an, mecazu'l-Kur'an, nasih mensuh, vücuh ve nezâir, muhkem ve müteşâbih, müşkilü'l-Kur'an, i'rabu'l-Kur'an vb. konularda yazılan eserlerden birçoğu günümüze kadar gelmese de bu alanda özellikle Hicrî 4. ve 5. ve daha sonraki dönemleri yönlendiren ve şekillendiren eserler bu dönemde kaleme alınmıştır. Bu nedenle Kur'an ilimleri açısından Hicrî II. ve III. asırlar bir temel niteliği taşımaktadır.

“Ulûmu'l-Kur'an” konusunda ilk eserin kim tarafından ve ne zaman yazıldığı hep tartışılmalıdır. Bu konuda ilk fikir beyan eden Zerkânî'dir. Zerkânî'ye göre, V. asırdan önce derli toplu bugünkü anlaşıldığı şekliyle tefsir usulü veya ulûmu'l-Kur'an'la ilgili yazılmış bir eser yoktur. O'na göre bu zamana kadar böyle bir eser yazmaya ihtiyaç duyulmamıştır. Her ne kadar âlimler Kur'an ilimleri bilgilerine sahip iseler de Kur'an ilimleri bir kitapta toplanmamıştır.²¹

Zerkânî müstakil ve kapsamlı Ulûmu'l-Kur'an/Tefsir Usulü çalışması, Ali b. İbrahim b. Saîd el-Hûfî (430/1038)nin “*el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*” adlı çalışmasıyla başlatır.²²

Subhi Salih'e göre ise Muhammed b. Halef el-Merzeban (309/921)'in yazdığı “*el-Havî fî Ulûmi'l-Kur'an*” bu konuda yazılan ilk eserdir.²³

Bize göre, hicrî üçüncü asrın Kur'an ilimleri açısından bir önemi de Haris el-Muhasibi (243/857)'nin “*el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*” adlı çalışmasını bu dönemde yazmış olmasıdır.

Muhasibî'nin bu eseri Hüseyin Kuvvetli tarafından tahkiki yapılarak Daru'l-Fikr tarafından Beyrut'ta birkaç kez basımı gerçekleştirilmiştir. Üçüncü basımı 1982 yılına aittir. *El-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*, “*Akl ve Kur'an'ın Anlaşılması*” adıyla Veysel Doğan

¹⁹ Baş, *agm.*, s. 36.

²⁰ Baş, *agm.*, aynı yer.

²¹ Zerkânî, *Menahil*, I. 28.

²² Zerkânî, *Menahil*, I. 34.

²³ Subhi es-Salih, *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul t.siz, s.124.

tarafından Türkçeye çevrilerek tek cilt halinde 2003 yılında İşaret yayınları tarafından yayınlanmıştır.

Merhum Ali Turgut ve mesai arkadaşı Suat Yıldırım hocaların görüşüne göre Muhasibî'nin "*el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*"ı Kur'an ilimleri sahasında ilk kitap olmayı hak edecek nitelikleri taşımaktadır.²⁴ Bu derli toplu bir Kur'an ilimleri çalışmasının ilki olmasından değil, Kur'an ilimlerinin çoğunu ilk olarak gündeme getirmesi anlamında anlaşılmalıdır.

Muhasibî'nin "*el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*"ı, *el-Burhan* öncesi ve sonrasına ait ulaşabildiğimiz Ulûmu'l-Kur'an/usûlu't-tefsir kaynaklarıyla yaptığımız mukayese sonucu hem içerik hem şekil, hem de "Ulûmu'l-Kur'an" kavramının sonraki alacağı anlama uygunluk açısından etimolojik ve epistemolojik açılardan bize göre de ilktir.

Muhasibî'nin eseri; nasih-mensuh, muhkem-müteşâbih, Kur'an'ın faziletleri gibi temel usûl konuları yanında zamanın aktüel tartışması "Halku'l-Kur'an" meselesini de ele almıştır. Eserin yapısında Muhasibî'nin tasavvufî ve kelamcı yönü belirleyici olmuştur. Özellikle Nesh konusu kelâmî bağlamda tartışılmış ve konuları Mutezile'ye cevap niteliğindeki açıklamalar belirlemiştir.

Muhasibî bu eserinde, daha sonra "Uslûbu'l-Kur'an" adı altında Kur'an ilimleri bölümlerinden birini oluşturacak bölümün içerik olarak ilk örneğini vermiştir. Hatta denilebilir ki, Zerkeşî'ye kadar gelen tüm tefsir usûlü/ulûmu'l-Kur'an çalışmalarının "Uslûbu'l-Kur'an" bölümlerinde Muhasibî'nin izleri görülür. Zerkeşî'nin "*el-Burhan*"ın da büyük yer ayırdığı, Kur'an'ın belâgat inceliklerini edebi sanatlarına varıncaya kadar işlediği "Uslûbu'l-Kur'an" bölümü, Muhasibî'nin "Uslûbu'l-Kur'an" bölümünden mülhemdir denilebilir.

Muhasibî'nin bu eseri Kur'an ilimlerinin yanında, Kur'an'ı anlayarak okuma konusunda bir bilinç oluşturduğu söylenebilir.

İlk üç asırda büyük bir ilmî ve fikrî hareketlilik yaşanmış, neredeyse bütün ilmî disiplinlere ait ciddi eserler ortaya konmuştur. Kur'an ilimleri de bu gelişmelere paralel olarak bir gelişme göstermiştir. Bu gelişme Hicrî dördüncü asırda da devam etmiş, tefsir, kıraat, irabu'l-Kur'an, meâni'l-Kur'an, i'câzu'l-Kur'an gibi Kur'an ilimlerinin farklı dallarında ilmi eserler vücuda getirilmiştir.

1.3. Hicrî IV Asır

Bu asır, Kur'an ilimlerini yakından ilgilendiren Taberî (310/922)'nin "*Camîu'l-Beyân an te'vîl-i âyi'l-Kur'an*" adlı eserinin telif edildiği asırdır. Ehl-i Sünnet âlimlerinden Eş'arî (324/935) ve Maturûdî (333/944) bu dönemde yetişmiştir. Bu iki âlimin ekol haline gelmesi, Kur'an ilimleri ve tefsir alanında çeşitli eserler ortaya koymaları bu döneme rastlamıştır. İcazu'l-Kur'an edebiyatı bu dönemde de artan bir hızla eserler vermeye devam etmiştir.

²⁴ Bkz., *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 95.

Ulûmu'l-Kur'an konularının tamamını içeren müstakil ve kapsamlı çalışmalar Muhasibî'den sonra bu dönemde adlarını duyurmaya başlamışlardır. Muhammed b. Halef el-Merzeban (309/921) "*el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'an*"ını ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/935) "*el-Muhtezem fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı eserini bu dönemde kaleme almışlardır. Kaynakların çoğunun yer vermediği "*el-Muhtezem fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı çalışma büyük hacimli bir eser olarak tanıtılmıştır.²⁵

"*el-Havî fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı çalışma ise günümüze kadar geldiği belli olmamakla birlikte, İbn Nedim "*el-Fihrist*"inde 27 cüzden oluşan bir eser olduğunu haber vermiştir.²⁶

"Ulûmu'l-Kur'an" başlığı altına girebilecek Kur'an ilimlerini bir arada toplama gayretleri bu dönemde Muhammed b. Beşşâr Ebu Bekr el-Enbârî (328/939)'nin "*Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*"ı, Mahmud b. Ali el-Kereci (360/970)'nin "*Nuketü'l-Kur'an*"ı ve Muhammed b. Ali el-Udfuvî (388/998)'nin "*el-İstiğna/istiftâ fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı çalışmalarıyla devam etmiştir.

Bir nüshasının İskenderiye Belediye Kütüphanesi'nde bulunduğu bildirilen el-Enbârî'nin "*Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*"ı Kur'an ilimlerine ilişkin hacimli çalışmalardan sayılmaktadır. Eserde, Kur'an'ın faziletleri, yedi harf mushafın yazımı, Kur'an ayetleri ve kelimelerinin sayısı ile ilgili geniş bilgilere yer vermiştir.²⁷

el-Kerecî'nin, "*Nuketü'l-Kur'an*"ı Murat Molla Kütüphanesi'nde 318 numarada kayıtlıdır ve 218 varaktan oluşmaktadır.²⁸ Eser özü itibarıyla bir tefsirdir. Fatiha'dan Nâs suresine kadar gerekli görülen ayetler bir düzen içerisinde açıklanmıştır. Ardından da anlaşılacağı üzere Kur'an'ın tamamı değil, müfessir, dönemin şartları ve ihtiyaçlarına göre kendince nokteler bulduğu ayetleri tefsir etmiştir.

el-Kerecî, eserinde Kur'an ilimleri başlığı altına girecek şu konuları işlemiştir: Kıraat, nüzul sebepleri, muhkem, müteşâbih, müşkilü'l-Kur'an, nasih-mensuh. Eserde ayetler filolojik, nahiv ve belâgat yönlerinden de ele alınıp incelenmiştir. Ayrıca ayetlerin, dil, gramer, belâgatla ilgili açıklamalarında şiirle istişhad yoluna gidilmiştir.

Eser, "*Muhammed b. Ali el-Kerecî ve Nuketü'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*" adıyla Davut Aydüz tarafından Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı'nda, Suat Yıldırım danışmanlığında 1992 yılında doktora çalışması olarak hazırlanmıştır.

Ali el-Udfuvî'nin "*el-İstiğna fî Ulûmi'l-Kur'an*"ı da geniş hacimli ve seviyeli bir tefsir olarak kabul edilmektedir. Eser Süleyman Mollaibrahimoğlu tarafından "*Muhammed b. Ali el-Udfuvî ve Tefsirdeki Metodu*" adıyla çalışılmış ve tanıtımı yapılmıştır. Eser, İSAM araştırma merkezinde 40921 demirbaş numarada kayıtlıdır.

²⁵ Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul, 1991, s. 17.

²⁶ İbn Nedim, *Fihrist*, s. 164.

²⁷ Subhi es-Salih, *Mebâhis*, s. 122.

²⁸ Turgut, *age.*, s. 17.

Mollabrahimoğlu'nun tanıtımına göre eser, rivayet ve dirayet ağırlıklı geniş bir tefsirdir.²⁹

Udfuvî, eserinde Kur'an ilimleri ile ilgili şu konulara değinmiştir: Huruf-ı mukattaa, surelerin tertibi, muhkem-müteşâbih, umum-husus, mushafklar arasındaki farklar, i'câzu'l-Kur'an, vucûh ve nezâir.

1.4. Hicrî V. Asır

Bu asırda Kur'an ilimlerini bir arada inceleyen üç temel eser öne çıkmaktadır. Bunlardan birisi bazılarınca ilk müstaki ve kapsamlı "Ulûmu'l-Kur'an" çalışması olarak da kabul edilen Ali b. İbrahim b. Saîd el-Hûfî (430/1103)'nin "*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı eseridir.

Havfî veya Hûfî diye tanınan Ali b. İbrahim, Arap dili, grameri ve tefsirde uzman bir kişi olarak tanınmıştır. Hûfî'nin eseriyle ilgili bilgileri bize Zerkânî nakletmektedir. Meşhur "*Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*" adlı eserinde Hûfî'nin bu eserinin 30 ciltten oluşan el yazması bir kitap olduğunu, bunlardan ilk on beş cildinin tertipsiz ve düzensiz olarak bulunduğunu haber vermiştir.³⁰

Hûfî bu eserinde, Kur'an ayetlerinden bir ayeti mushafın tertibine göre ele alıp, onun içerdiği Kur'an ilimlerini, her bölümü ayrı bir başlıkla kaydederek anlatmaktadır. Önce ayete; "el-kavlu fî kavlihî azze ve celle" şeklinde genel bir başlık koyup ayeti zikretmekte sonra bu başlığın altına "el-kavlu fî i'râb" başlığını koyup ayeti nahiv ve dil yönünden incelemekte, sonra "el-kavlu fî ma'nâ ve't-tefsir" başlığı altında ayeti rivayet ve dirayet yoluyla açıklamakta, sonra "el-kavlu fî'l-vakf ve't-tamâm" başlığı altında ayetle ilgili caiz olan ve olmayan vakfı bildirmektedir. Kıraatları "el-kavlü fî'l-kıraât" diyerek ayrı bir başlıkla zikredip, ayetten çıkarılan hükümleri de anlatmaktadır.³¹ Eser Kahire Daru'l-Kütüb, no: 59 Tefsir bölümünde bulunmaktadır.³²

Hicrî beşinci asra ait ikinci önemli eser, Ebu Davud Süleyman b. Necah (496/1103) tarafından kaleme alınan "*el-Beyânu'l-Cami' li Ulûmi'l-Kur'an*" adlı eserdir. Zirikli eserin adını "*el-Beyân fî Ulûmi'l-Kur'an*" olarak zikretmiştir. Yine Zirikli'nin beyanına göre eser 30 cüzden oluşmaktadır ve yaklaşık 300 farklı bölüm içermektedir.³³ Eser bu haliyle "Ulûmu'l-Kur'an" kaynakları arasında sayılmaktadır.

Yaptığımız genel taramada eserin herhangi bir kaydına mevcut kütüphanelerde rastlayamadık.

Üçüncüsü, A.Jeffery'nin "*Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'an*" adıyla yayınladığı eserin birinci cildini ve "*Kitabu'l-Mebânî fî Nazmi'l-Meânî*" adlı tefsirin mukaddimesini oluşturan eserdir. Bu eserin eldeki yazma nüshâları kaybolduğundan

²⁹ Mollabrahimoğlu,Süleyman, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*, Karaman, Ofset, İst., 2002, s. 32.

³⁰ Zerkânî, *Menâhil*, I. 35.

³¹ Zerkânî, *Menâhil*, aynı yer.

³² Subhi es-Salih, *Mebâhis*, s.124.

³³ Hayreddin Zirikli, *el-A'lam*, baskı tarihi ve basım yeri yok, III. 200.

yazarı belli değildir. Ancak kitabın ikinci sayfasından eserin hicî 425 yılında yazılmaya başlandığı kaydedilmiştir. 10 bölüm ve 246 sayfadan oluşan bu mukaddimede Kur'an ve mushaf bilgileri, tefsir, te'vil, muhkem-müteşâbih, yedi harf gibi meseleler incelenmiştir.³⁴

Hicrî beşinci asırda da Kur'an ilimlerinin değişik branşlarına ait müstakil eserler verilmeye devam edilmiştir.

Bu dönemde resmu'l-mushaf, kıraat, tecvid, vakf ve ibtila vb. konularda Mekki b. Ebi Talib (437/1045) ile Ebu Amr Osman ed-Dânî (444/1052)'nin öne çıktığını görüyoruz.

Nüzul sebepleri alanında, Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. İsa Esbâğ (402/1012) ile Ebu'l-Hasan el-Vâhidî (468/1076) zikredilebilir.

Nasih ve mensuh konusunda Hibetullah b. Selâme (410/1019) ile Mekki b. Ebi Talib'in eserleri kendi dönemlerinden sonraki çalışmalara kaynaklık etmiş olan yapıtlardır.

Muhkem ve Müteşâbih konusunda Muhammed b. Hasan b. Furek (406/1015) ile Kadı Abdulcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (415/1024)'nin eserleri zikre değerdir.

Ebu Bekr Muhammed el-Bakillânî (403/1013) Numan b. Abdisselam el-Ukberî (413/1022) Kadı Abdulcebbar (415/1024), Abdulkahir el-Cürcânî (471/1078) icazla ilgili eserlerini bu dönemde ortaya koymuşlardır.

Bu dönemde Kur'an belâgatı ile ilgili öne çıkan isim İbn Sinan el-Hafâcî (446/1054)dir.

1.5. Hicrî VI. Asır

Bu asrın "ulûmu'l-Kur'an"a kaynaklık edecek eserler bakımından daha zengin olduğu söylenebilir. Bu dönemde Kur'an ilimlerinin tamamını içermeye yönelik çalışmaları şu şekilde sıralayabiliriz:

Rağıb el-İsfehânî olarak bilinen, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed el-Mufaddal (503/1109)'ın "*Mukaddimetu't-Tefsir*" adlı eseri önemli bir Tefsir usûlü çalışması olarak kabul edilir. Eser, Kadı Abdulcebbar'ın "*Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*" adlı eserinin zeyli olarak basıldığı gibi ayrı olarak "*Mukaddimetu Camii't-Tefâsir*" adıyla da yayınlanmıştır. Eserde Kur'an ilimlerinin temel meseleleri/bir müfessirin gereksinim duyacağı meseleler, ayrıntıya girilmeden özetlenmiştir. Eser, Kur'an dili ve özellikleri hakkında, müfessire bilgiler sunmaktadır. Eserde işlenen başlıca konular şunlardır: Müşterek lafzın özellikleri, muhatabın anlaşılmasına engel olan durumlar, Kur'an'ın içerdiği kelâm türleri, Kur'an'ın açıklama/beyan keyfiyeti, tefsir ve te'vil arasındaki fark, hakikat, mecaz, umum-husus, nasih-mensuh meselesi, nesih ile tahsis arasındaki fark, bir kısım ayetlerin müteşâbih olmasının hikmetleri, tefsir ilminin yüceliği, müfessirin muhtaç olduğu ilimler, tek lafızla iki farklı anlamın

³⁴ Turgut, *age.*, s. 22.

kastedilmiş olabileceği, Kur'an'ın i'câzı. Bu eser, Dr. Celaletin Divlekçi tarafından Türkçe'ye çevrilip İstanbul'da Rağbet Yayınevi tarafından 2011'de yayınlanmıştır.

Bu döneme ait ikinci eser Endülüslü âlim Abdülhak b.Ebubekr b. Abdulmelik b. Atiyye (543/1148)ye aittir. “*Mukaddimetü İbn Atiyye*” diye bilinen bu eser İbn Atiyye'nin “*el-Câmiu'l-Muharraru's-Sahihu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîz*” adlı tefsirinin mukaddimesidir. A.Jeffery tarafından yayınlanan “*Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'an*” adlı eserin ikinci kısmını oluşturmaktadır. Eserde, Kur'an'ın fazileti ve ona uymanın gerekliliği ile ilgili, Hz. Peygamber, sahabe ve sonraki âlimlerin sözleri, Kur'an'ı tefsir etmenin fazileti, Kur'an dili ve incelikleri, yedi harf meselesi, Kur'an'ın cem'i, Kur'an'da Arapça dışında kelimeler, i'câzu'l-Kur'an, Kur'an'ın isimleri gibi konular ele alınmıştır.³⁵

Her iki eserin işlediği konulara baktığımızda eserlerin adı “Ulûmu'l-Kur'an” olmasa bile, Kur'an ilimleri konuları, muhtasar olarak “Mukaddimetü't-Tefsir” olarak sunulmuştur. Aslında bu çalışmaların hepsi ileride adı konulacak ve bütün Kur'an ilimlerine teşmil edilecek olan “Ulûmu'l-Kur'an” kavramını ve Zerkeşî'nin “*el-Burhan*”ını hazırlamışlardır, diyebiliriz.

Ebubekr İbnu'l-Arabî (546/1151)'nin “*Kanûnu't-Te'vil fî't-Tefsir*” adlı eseri; Tefsir Usûlü/Kur'an ilimlerine ilişkin bu eserin içeriği hakkında bilgi sahibi değiliz. Brockelman, bu eserin yazma nüshâlarının Kahire kütüphanelerinde bulunduğunu bildirmiştir.³⁶

İbnu'l-Cevzî (597/1201) olarak bilinen, dönemin en velûd âlimlerinden olan tefsirci, tarihçi ve edebiyatçı, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200)nin “*Funûnu'l-Efnân fî Ulûmi'l-Kur'an*” adlı eseri. Eserin ilk olarak basımı Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merâkuşî tarafından 1970'te Fas'ta gerçekleştirilmiştir. Kur'an ilimleri konularını içeren, o vakte kadar bu eserden daha kapsamlı bir eser yazılmadığı görüşü hakimdir. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak, “*Fünûnu'l-Efnân fî Ulûmi'l-Kur'an*”la Kur'an ilimlerinin sayısı artmıştır. Eskiler bir araya getirilirken yeni bir takım bölümlerin ilâve edildiği görülür. Eser, tefsir mukaddimelerinden farklı olarak “Ulûmu'l-Kur'an” kavramının içerik ve metod açısından bugünkü anlamı kazanmamasında önemli payı olduğunu düşünüyoruz. Eser ayrıca “*Funûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*” adıyla Hasan Ziyaüddîn İtr tahkikiyle 1987 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Beyrut baskılı tahkikli bu nüshaya göre eser yirmi babdan oluşmaktadır. Buna göre eserde Kur'an ilimleri, şu ana başlıklar altında incelenmiştir: Kur'an'ın faziletleri, Kur'an'ın mahluk olmadığı, Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, mushafın yazısı ve kelimeleri, sure, ayet, kelime; harf ve hareke sayısı, Kur'an'ın bölümleri, ayet sayısında benzer sureler, Mekkî ve Medenî sureler, Kur'an'da Arapça olmayan kelimeler, Vakf ve İbtidâ, Kur'an'da mahzuf ya harfleri, Kur'an'da lafızda müteşâbih

³⁵ Turgut, *age.*, s. 22.

³⁶ C.Brockelmann, *Geschichte Der Arabischen Litteratur, Erster Sublementband*, Leiden, E.J.Beril 1937, S. I. 732.

olanlar, Kur'an'da tek bir harf farklılığı ile lafızlarda olan müşkil, benzer harflerin yerine harf, kelimelerin yerine kelime kullanımı, benzer kelimelerin bir takım ilâve ve kısaltmalarla farklı kullanımı, benzer kelimelerin takdim ve te'hiri, benzerlikte tek olanlar, müteşâbihlikte dikkat isteyen meseleler, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. Muhammed'e ait ümmetin kabul ettiği 30 nitelik.

İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde 208 numarada kayıtlı olarak tespit ettiğimiz "*Funûnu'l-Efnân fi Ulûmi'l-Kur'an*" adlı eseri Ali Turgut, 7. asır nesih hattı ile yazılmış 225 varaklık bir tefsir usûlü çalışması olarak tanıtmaktadır.

Ali Turgut'un tanıttığı nesih hatlı yazma nüshanın Ziyauddin Itr'ın tahkikli olarak basımını gerçekleştirdiği nüshadan farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ali Turgut'un tanıtımına göre İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshada fazla olarak yer alan konular şunlardır: Garibu'l-Kur'an, öz ve önemli olan meseleler, vucûh ve nezâir, nasih-mensuh, Kur'an'da hitap şekilleri, emsâlû'l-Kur'an, dilin yapısı, fiil çekimleri, dilin güçlendirilmesi.

Bu durumda Ali Turgut'un tanıttığı nüshanın daha kapsamlı ve içerik olarak zengin olduğu anlaşılmaktadır.

"*Funûnu'l-Efnân fi Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*" ele aldığı konular, içerik ve üslûbuna bakıldığında Zerkeşî'nin "*el-Burhan*"ını büyük oranda şekillendirdiğini görmek mümkündür. Özellikle lafzi müteşâbihlik ve konunun ele alınış detayları, vakf ve ibtida, Kur'an'ın sure, ayet, kelime ve harf sayıları ile ilgili detaylı bilgiler, Kur'an'da hitap şekilleri ve Kur'an diline özgü konuların öne çıkarılması İbn Cevzi'nin eserinin etkisini göstermektedir. Zerkeşî'nin eserleri arasında yer alan "*Laktatü'l-Aclân*" adında bir eserin³⁷ yaklaşık iki asır önce aynı adla İbn Cevzi tarafından yazıldığı biliniyor, İbn Cevzi'nin Zerkeşî'ye etkisi daha açık anlaşılır.

"*Funûnu'l-Efnân*"ın Ziyauddin Itr tahkikli nüshasına bakılırsa daha çok Kur'an'ın şekil yönünü ortaya çıkarma gayretlerine hizmet ettiği söylenebilir. Özellikle, Kur'an'ın ayet, kelime ve harflerinin sayısı Kur'an'ın bölümleri ile lafzî müteşâbihe ayırdığı yer eserin nerdeyse yarısına yakındır. Bu anlamda İbn Cevzî, "*el-Burhan*"da Kur'an'ın şekil yönünden incelenmesi meselesine de yön vermiştir.

İbn Cevzî'nin, *Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri ise, *Funûnu'l-Efnân*'da işlenen konuların bazılarının ihtisarı ile oluşturulmuş daha küçük çaplı bir eserdir. Eserde, Kur'an'ın faziletleri, Kur'an'ın mahluk olmadığı, Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmesi, mushafın yazısı, ayet, sure, kelime; harf ve hareke sayısı, vakf ve ibtidâ, Kur'an'da lafzî müteşâbihlik gibi konulara yer verilmiştir. Bu eser, *Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân*, adıyla Saîd Abdülfettah Aşur ez-Zehra tarafından tahkik edilerek 1986 yılında Kahire'de basımı gerçekleştirilmiştir.

³⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1984, XXI. 360.

Hicrî altıncı asırda Kur'an ilimlerinin değişik dallarına ait eserler yazılmıştır. Bu dönemde İslâmî ilimlere Ulûmu'l-Kur'an dahil damgasını vuran âlim şüphesiz Ebu'l-Ferec İbn Cevzî'dir. Kur'an ilimlerinin değişik dallarında eser veren dönemin âlimlerinden öne çıkanlardan bazıları şunlardır: Ebu'l-Kasım Muhammed b. Hamza el-Kirmânî (505/1110), Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî (560/1165), Ebu'l-Hüseyn Zahiruddin el-Beyhakî (565/1170), Ebu Muhammed Kasım b. Halef eş-Şâtübî (590/1193), Ragıb el-İsfehânî (502/1108), Muhammed b. Esad el-İrâkî (567/1171), Ebu Cafer Muhammed b. Ali el-Mazenderânî (588/1192), İbnu'l-Harrât Abdullah b. Abdurrahmân el-Ezdî (581/1185), Muhammed b. Ebu'l-Hasan el-Bakillânî (562/1167), Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Said el-Enbârî (577/1181).

1.6. Hicrî VII. Asır

Bu asırda Kur'an ilimlerinin oluşumuna büyük katkılar sağlayan iki önemli eser kaleme alınmıştır. Her iki eser de el-Burhan'ın kaynakları arasında yer almaktadır. Bunlardan birincisi Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdussamed es-Sehâvî (643/1245)'ye ait olan "*Cemalu'l-Kurrâ ve Kemalu'l-İkrâ*" adlı eserdir.³⁸

Eserde ulûmu'l-Kur'an'ın temel konularından olan şu meseleler incelenmiştir: Kur'an-ı Kerim'den ilk nazil olanlar, Kur'an'ın nüzulü, Kur'an'ın isimleri, sure sayıları, sure uzunluklarına göre Kur'an'ın kısımları, ayet ve sure kelimelerinin anlamları, Kur'an'ın i'cazı ve îcazı, fedâilu'l-Kur'an, yedi harf, te'lifu'l-Kur'an (cem'u'l-Kur'an), tilavetu'l-Kur'an, Kur'an'ın ayet ve sure sayıları, nasih ve mensuh.

Eserde özellikle fedâilu'l-Kur'an, ayet ve sure sayıları, nasih ve mensuh ilimlerine geniş yer ayrılmış, Kur'an okumanın şekli ve içsel boyutları üzerinde durulmuştur.

Sehâvî'nin "*Cemalu'l-Kurrâ ve Kemalu'l-İkrâ*" adlı eseri, içeriğinden de anlaşıldığı gibi tamamen Kur'an ilimleri konularına yer vermiş olan önemli bir ulumu'l-Kur'an kaynağıdır. Eser, Abdülhak Abdu'd-Dâim Seyfu'l-Kâdî tahkiki ile Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye tarafından 1999 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

Hicrî VII. asırda ulûmu'l-Kur'an kaynağı olarak sayılabilecek bir diğer önemli eser, Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim Şihabuddin Ebu Şame (665/1267)'ye ait olan "*el-Mürşidu'l-Vecîz ilâ Ulûmin Tetealleku bi'l-Kitabi'l-Azîz*" adlı eserdir. Eser altı bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde; Kur'an'ın indirilişi, ilk ve son inen ayetler, nasih-mensuh konuları işlenmiştir.

³⁸ Sehâvî, Kur'an ilimlerinin değişik dallarına ait müstakil eserler de yazmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *I'cazu'l-Kur'an, Fedâilu'l-Kur'an, Nasih-mensuh, Vakf ve İbtida, Mekkî-Medenî, Resmu'l-mushaf, Müteşâbihu'l-Kur'an*. Bkz., Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdussamed es-Sehâvî, *Cemalu'l-Kurrâ ve Kemalu'l-İkra*, tah. Abdülhak Abdu'd-Dayim Seyfu'l-Kâdî, Müessesetu'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 1999, s.48-55. Ayrıca "*Cemalu'l-Kurrâ ve Kemalu'l-İkra*" adlı eserine ek olarak "*Risale fi Ulûmi'l-Kur'an*" adında bir de risale yazmıştır. Bkz. Sehâvî, *age.*, s. 15.

İkinci bölümde; Kur'an'ın cem'i meselesi üzerinde durulmuş ve "cem" kavramının ifade ettiği anlamlara dikkat çekilmiştir.

Üçüncü bölümde; kitabın esas konusunu oluşturan "Kur'an'ın yedi harf üzerine nazil olması" meselesine yer verilmiştir. Bu bölümde "Yedi harf" konusu enine boyuna tartışılmış ve konuyla ilgili rivayetler değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Dördüncü bölümde; yedi kıraat konusu işlenmiş, yedi kıraatla, yedi harf arasındaki ilgi araştırılmıştır.

Beşinci bölüm dördüncü bölümün devamı mahiyetinde şâz olan kıraatlar ele alınmıştır.

Altıncı bölümde ise tilavetu'l-Kur'an konusu işlenmiş, Kur'an'ı okumanın keyfiyeti ve maksatları üzerinde durulmuştur.

Sehâvî "*Cemalu'l-Kurrâ*" adlı eserinde "yedi harf" meselesine çok kısa değinmiştir. Ebu Şame, "el-Murşidu'l-Vecîz" adlı eseriyle hocası Sehâvî'nin açtığı yoldan giderek "yedi harfle" ilgili büyük bir eksikliği bu eseriyle gidermiştir. Eser içerdiği diğer Kur'an ilimleri nedeniyle bir ulûmu'l-Kur'an kaynağı niteliğindedir.

Ebu Şame'nin bu eseri Dr. Tayyar Altıkulaç'ın tahkiki ile hazırlanarak "*Ebu Şame el-Makdisî ve el-Murşidu'l-Vecîz*" adıyla Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 1986 yılında Ankara'da yayımlanmıştır.

1.7. Hicrî VIII. Asır

Bu asır bizce Kur'an ilimleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kur'an ilimleri bu dönemde yazılan "*el-Burhan*" ile zirveye ulaşmıştır. Günümüzde anlaşılan, tartışmalarımızda ve araştırmalarımızda kullandığımız şekliyle "Kur'an ilimleri" kavramının billurlaşması ve açıklık kazanması büyük oranda Zerkeşî sayesinde bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

Zerkeşî, Kur'an ilimleri tarihi içerisinde olduğu kadar diğer İslamî ilimlerde de dikkatle izlenilmesi gereken İslâm bilginlerindedir. Özellikle "*el-Burhan*"ı Kur'an araştırmacılarının ana kaynağı olmaya devam etmektedir. Zerkeşî, bu eseriyle kendisinden önce bu sahada yapılmış çalışmaları ve ortaya konulmuş olan düşünceleri özetlemiş, geliştirmiş ve bir sistem halinde ortaya koymuştur. Kendisinden sonra gelen tüm çalışmaları ve araştırmacıları kendine bağımlı kılmış olan bu eser, bir geleneğin oluşmasını sağlamıştır. Kur'an ilimleri ansiklopedisi niteliği taşıyan "*el-Burhan*" üzerinde, Bilal Deliser tarafından "ez- Zerkeşî ve Kur'an İlimlerindeki Yeri" adıyla bir doktora çalışması yapılmış olup, bu çalışma aynı adla Gümüşhane Üniversitesi Yayınları arasından 2012 yılında kitap olarak yayımlanmıştır.

Zerkeşî'nin "*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*"ının yanında, iki temel eserden söz edebiliriz. Birincisi, Necmeddin Süleyman b. Abdulkavi et-Tûfî (716/1216)'nin "*el-İksîr fî İlmi't-Tefsîr*" adlı eseridir. Eser Abdulkadir Hüseyin tarafından tahkik edilerek 1977 yılında Kahire'de basılmıştır. Tek ciltten oluşan eser, Kur'an ilimlerine farklı

yaklaşımıyla dikkat çekicidir. Bu farklılık, *el-Burhan*'ın "Uslûbu'l-Kur'an" bölümünü hatırlatacak dilbilimsel yaklaşımları içermektedir.

Eser'de şu konulara yer verilmiştir: Tefsir ve te'vil kelimeleri ve bunlara duyulan gereksinim, Kur'an'ın içerdiği ilimler (bir anlamda Kur'an'ın dilsel ve tarihsel çerçevesi çizilmiştir), Kur'an'ın farklı üslupları (umum-husus, takdim-te'hir, îcaz-itnab...vb)

Müellif meânî ve beyan ilminin Ulûmu'l-Kur'an'ın özü ve en önemli unsuru olarak görmektedir. Bu nedenle eserini bu doğrultuda yazmıştır. Eser, Meânî, beyan ve bedii olmak üzere belâgat ilminin tamamını içermektedir. Eser mazmun olarak şunu imâ etmektedir: Belâgat ilmi ve bu ilmin dalları Kur'an metnini anlama ve yorumlamanın ön şartıdır. Müfessir aynı zamanda "el-İksîr..."de ele alınan konuları da bilmek zorundadır. Eser Tefsir ilminin belâgat yönünden ana kaidelerini ortaya koymasından dolayı bir Ulûmu'l-Kur'an eseri olmaktan çok Kur'an yorumu yapacak kişiler için dilbilimsel bir çerçeve çizmiştir.

İkinci eser İbn Teymiyye (728/1327)'nin kaleme aldığı "*Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*" adlı çalışmadır. 1936'da Dımaşk'ta basımı yapılan bu eser, Harun Ünal tarafından "*Tefsir Üzerine*" adıyla Türkçe'ye çevrilerek 1985 yılında İstanbul'da Pınar yayınları tarafından yayımlanmıştır. Eserin ele aldığı konuların ana başlıkları şöyledir: Hz. Peygamberin Kur'an'ı lafız ve mana olarak tefsiri, sahabe ve selefın tefsirdeki ihtilafı ve örnekler, tefsirde nakil ve istidlâl yollarına dayalı ihtilaflar, istidlâl yollarına dayalı ihtilafların açıklanması, Kur'an'ı doğru tefsir etme yolları, Tabiin'in görüşlerine dayanarak Kur'an'ı tefsir etme.

İbn Teymiyye bu çalışma ile Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiin Kur'an'ı nasıl anladılarsa Kur'an'ı açıklarken nelere dikkat ettilerse, sonrakilerin de bunlara dikkat etmeleri ve onlardan kendilerine kadar gelen nakilleri ciddiye almalarının kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Kur'an'ı mücerred olarak kendi rey ve görüşüne göre tefsir etmek İbn Teymiyye'ye göre son derece sakıncalı bir tutumdur. İbn Teymiyye bu anlamda ortaya koyduğu öneri ve metodlarla müfessirleri bu sakıncalı tutum karşısında uyarmıştır.

2. *El-Burhan*'ın Yazılış Amacı ve Aynı Amaca Yönelen Teliflerin Yöntembilim Arama Çabaları

el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an adlı eserin müellifi Zerkeşî, (745/1344)-(794/1391) yılları arasında Mısır'da yaşamıştır. Bu dönemde Mısır ve Suriye bölgeleri Memlûkların hakimiyetinde bulunmaktaydı. Memlûklar, Abbasî hilafetinin merkezi Bağdat'ın düşmesinden altı yıl önce 1250 yılında Mısır'da kurulmuş ve hakimiyetini 1517 yılına kadar devam ettirmiş bir Türk devletidir. Tarihçilerin "Bahrî Memlûklar (1250-1382)" ve "Çerkes Memlûklar (1382-1517)" olarak ikiye ayırarak inceledikleri Memlûklar,

tarihin çok kritik bir döneminde ortaya çıkararak, Aynu Câlût zaferiyle Moğolları yenilgiye uğratmak suretiyle tarihte çok önemli bir rol üstlenmişlerdir.³⁹

Zerkeşî, Memlûkların her iki döneminin siyasî, sosyal ve kültürel olaylarına şahit olmuş bir İslam bilginidir. Zerkeşî, sahabe fetihleriyle başlayan ve Memlûklara kadar uzanan süreç içerisinde Mısır ve Suriye’de oluşmuş olan İslam medeniyetinin birikiminden istifade etmiş ve bu birikime katkıda bulunmuş ender alimlerimizden biridir. Onun İslâmî ilimlere sağladığı katkılardan biri de “*el-Burhan*” adlı eseri telif etmiş olmasıdır.

el-Burhan hakkında bizzat yazarın kendi ifadesine dayanarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: *el-Burhan* özü itibariyle hadis usûlüne benzer bir usûlü, Kur’an ilimleri alanında ortaya koymak için kaleme alınmış bir eserdir.⁴⁰ Zerkeşî, kendi zamanına kadar fıkıh, hadis ve kelâm ilmi gibi ilimlerin –metodoloji olup olmadıkları tartışması bir yana- en azından kendi terminolojilerini oluşturduklarını görmüştür. Bu anlamda Kur’an ilimleri için durumun hiç de iç açıcı olmadığını farkedene Zerkeşî, ulûmu’l-Kur’an’la ilgili tüm konuları ansiklopedik bir boyuta varacak düzeyde ele alma gereği duymuştur. O, kendinden önce Kur’an ilimleri alanında terminoloji birliğini sağlayacak bir eserin olmadığını bildiği için, artık bundan böyle hadis usûlü gibi terim ve kavramları oluşmuş ve yorumlama faaliyetinde temel olacak bir yapının oluşmasını arzulamıştır. Zerkeşî’ye kadar Kur’an ilimleriyle ilgili veya *ulûmu’l-Kur’an* adı altında ortaya konan eserlere bakıldığında onun kaygısının ne kadar haklı olduğu anlaşılmaktadır. Haris el-Muhasibi’ (243/857) nin “*el-Akl ve Fehmu’l-Kuran*”ıyla başlayan ulûmu’l-Ku’an çalışmaları, Zerkeşî’nin *el-Burhan*’ı ile zirveye ulaşmıştır.

Kur’an ilimlerinin bir usûle dönüşemeyişinden şikayet eden âlimlerin çabaları, tarihin bir cilvesi olarak Zerkeşî’nin *el-Burhan*’ından habersiz olarak, Zerkeşi sonrası da devam etmiştir. Şöyle ki; Celâleddin el-Bulkinî (824/1421)’nin “*Mevâku’l-Ulûm min Mevâku’n-Nucûm*” adlı eserinin içeriği hakkında Kâtip Çelebi’nin “*Keşfu’z-Zunûn*”da ve Suyûtî (911/1506)’nin “*el-İtkan*”da verdiği bilgilere göre⁴¹ Bulkûnî’nin “*el-Burhan*”ı görmediği anlaşılmaktadır. Yine Muhyiddin el-Kafiyeci’ (879/1474) “*Kitabu’t-Teyisir*”inde eseriyle övünerek kendisinden önce kimsenin böyle bir eser

³⁹ Memlûk kelimesinin sözlük ve ıstılah anlamları, Memlûk sisteminin ortaya çıkışı, Memlûk Devletinin kuruluşu, genişlemesi ve yıkılışı ve bu dönemlere ait geniş bilgi için örneğin bkz: M. Kazım Yaşar Koprman ve Kültür Bakanlığı Yayınları arasında çıkan “*Mısır Memlûkleri Tarihi*” adlı kitabı, ayrıca bkz. M. Sobernheim, “Memlûklar” *İA*, MEB Yay, 1970, VII. 689-691. Memlûk Devletinin “Türk Devleti diye adlandırılması ve Memlûklerde Türk Kültür Öğeleri için bkz. Samira Kortantamer, “*Memlûklarda Türk Kültürü*”, Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir, 1999, s. 173-190; Selami Karacan, Ebu Hayyana göre Memlûklar Devri Mısır Türklerinin Sosyal ve Kültürel Durumu, *Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi.*, Ankara, 1985. Aynı Calut savaşı için bkz. Süleyman Özbek “Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Aynı Calut”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002, V. 127-133.

⁴⁰ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 30.

⁴¹ Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-İtkan fî Ulûmi’l-Kur’an*, Darü’t-Türas, Kahire, t.siz., I, 4-5.

yazmadığını söylerken⁴² hem Zerkeşî'nin, hem de el-Bulkûnî'nin eserlerinden habersiz olduğu anlaşılmaktadır. Aslında, Kafiyeci eserinin birinci bölümünde “Terimler Hakkında” başlığı altında ve müfessirin bilmesi gereken on beş ilimden bahsederken “*el-Burhan*” da konu edilen Kur'an ilimlerinin birçoğuna muhtasar olarak değinmiştir.⁴³ Kafiyeci, Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ına ulaşmış olsaydı daha farklı bir eser ortaya koymuş olacaktı. “*el-Burhan*”ı, “*Mevâku'l-Ulum*”u ve “*et-Teysir*”i gören Suyûtî ise bu alanda daha farklı bir eser ortaya koymuştur.

Suyûtî'nin “*el-İtkan*”ının mukaddimesinde verdiği bilgilerden şunlar anlaşılmaktadır: Suyûtî hadis usûlü gibi bir usûlün, Kur'an ilimleri alanında oluşmamasından şikâyetçidir. Kendinden önceki âlimlerin ortaya böyle bir eser koymamalarını hayretle karşılamaktadır. Bu konuda derli toplu ilk çalışmayı yaptığını söyleyen hocası Kafiyeci'nin “*et-Teysir*”ini de yetersiz bulmaktadır. Suyûtî bu düşünceler içerisinde iken, Celâleddin el-Bulkûnî'nin “*Mevâkiu'l-Ulûm min Mevâkiu'n-Nucûm*” adlı eseriyle karşılaşır. Bu eseri dikkatle tetkik eder, inceler ve bazı bölümlerine ilâveler yaparak yeniden düzenler ve “*et-Tahbîr fî Ulûmi't-Tefsîr*” adlı eseri, bu sahada oluşturulmuş ilk eser olarak ortaya koyar.⁴⁴

Suyûtî'nin “*el-İtkan*”da verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre⁴⁵ Bulkûnî de, eserini Suyûtî ile aynı ortak kaygıdan dolayı ele almıştır. O da, Kur'an ilimlerinin kuşatıcı ve yeterince olgunlaştığı halde hadis ilmindeki gibi, terminoloji birliğine gidecek bir çalışmanın yapılmasının zaruretine inanmıştır.

Celâleddin el-Bulkûnî, Suyûtî'den yaklaşık yüz yıl önce bu ihtiyaç hissederken, Suyûtî ise Bulkûnî'den habersiz yüz yıl sonra aynı ihtiyacı hararetle hissedendendir. Oysa Zerkeşî bu ihtiyacı Bulkûnî ve Suyûtî'den ikiyüz yıl önce hissetmiş ve kendisinden sonraki tüm çalışmalara esas olacak eserini ortaya koymuştur.

Suyûtî, “*et-Tahbîr fî Ulûmi't-Tefsîr*” adlı eserini (872/1467) yılında ortaya koyduktan kısa bir süre sonra Zerkeşî'nin “*el-Burhan*”ı ile karşılaşır. Bu eser Suyûtî'nin ufkunu açar. Bulkûnî'nin alanla ilgili eserini de görerek oluşturduğu “*et-Tahbîr*”in konularını *el-Burhan*'dan sonra yeni bir tasnifle ele alarak yeniden oluşturur. Eserinin adını da “*el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*” adıyla değiştirir. Suyûtî, “*el-İtkân*” adlı eserini, *el-Burhan*'ın tertibi üzere oluşturduğunu açıkça söyler. Suyûtî *el-Burhan*'daki birçok gerekli bilgileri ve konuları eserine aynen alırken bazılarını birleştirmiş, bazı konularda ilâve bilgilerle açıklamalara gitmiş ve kendi ifadesine göre *el-Burhan*'ın tertibinden daha güzel bir tertiple eserini düzenlemiştir.⁴⁶

Her ne şekilde olursa olsun Kur'an ilimleri terimi, Kur'an ilimlerine ait konular ve kavramlar, Zerkeşî ile bir zemin bulmuş, o bu alanda ilklerden olmuştur. Bu nedenle,

⁴² Suyûtî, *el-İtkan*, I, 4; Kafiyeci, Muhyiddin. *Kitabu't-Teysir Fî Kavaidi Ilmi't-Tefsir*, Neşre Hazırlayan: İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara üniversitesi İlahiyat fakültesi Yay., Ankara, 1989, s. 9.

⁴³ Kafiyeci, *Kitabu't-Teysir Fî Kavaidi Ilmi't-Tefsir*, s. 46.

⁴⁴ Suyûtî, *el-İtkan*, I, 4-5.

⁴⁵ Suyûtî, *el-İtkan*, I, 5.

⁴⁶ Suyûtî, *el-İtkan*, I, 14.

Kur'an ilimleriyle ilgili terim ve kavramlar, bir anlamda terminoloji birliği, Zerkeşi'nin *el-Burhan*'ı ile sağlanmış bundan böyle *el-Burhan*, kendinden sonraki tüm çalışmaları kendine bağımlı kılmıştır. Zerkeşi, eseri te'lif ederken yöneldiği amacı gerçekleştirmiştir. Amacını gerçekleştirirken esas aldığı zemin dil ve tarih alanıdır.

Bilindiği üzere Hz. Peygamberin ashabı, Kur'an'ı anlayan ve tam olarak ondan istifade etmek isteyen insanlardan oluşuyordu. Az da olsa ayetlerdeki bazı kelimeleri anlayamadıklarını Hz. Peygambere sordukları sorulardan ve peygamberin onlara verdiği cevaplardan anlıyoruz. Hz. Peygamberin Kur'an tefsiri örneklerini oluşturan bu sorulara ve verilen cevaplara baktığımızda, bir kısmının Kur'an ilimlerinin temel bölümlerinden birini oluşturan, henüz adı konulmamış ve sistemleşmemiş "dil ve belâgat" çerçevesinde kaldığını söyleyebiliriz. Hz. Peygamberin ayette geçen bir kelimenin anlamını doğrudan vermesi, müteradifi ile açıklaması, dil inceliklerine temas etmesi, edebî sanatları içeren ayetleri açıklaması, mecazını, hazfını ve kinayesini göstermesi, Kur'an ilimlerinin dil çerçevesinde Kur'an'ın inzali ile başladığını göstermektedir.⁴⁷

Kur'an ilimlerini kuşatan ikinci alan olan "tarih" ise Hz. Peygamberin ve onun ashabının gözleri önünde cereyan eden olay ve olgulardan oluşmaktadır. Ayetlerin bağlamını ifade etmektedir.

Kur'an henüz iki kapak arasına alınmadan inen ayetleri anlama çabaları, değişen siyasî, sosyal, kültürel ve coğrafi şartlar nedeniyle hızla artmıştır. Bu çabalara yenileri eklenerek günümüze kadar gelmiştir.

Hz. Peygamber döneminde dil ve tarih olarak tespit edilen Kur'an'ı anlama faaliyeti alanı *el-Burhan*'da nasıl yapılandırılmıştır?

el-Burhan'ın, Kur'an ilimlerini seçimi ve tasnifi kendine özgüdür. Toplam 47 Kur'an ilmini kendi uslubu gereği ele almış ve incelemiştir.⁴⁸ Örneğin Kur'an ilimlerine

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Kayhan yay., İst., 1998. s. 278-293.

⁴⁸ Bu Kur'an İlimleri şunlardır: 1. Ma'rifetu Esbâbi'n-Nüzûl 2. Ma'rifetu'l-Münasebât beyne'l-Âyât 3. Ma'rifetu'l-Fevâsili Ruûsü'l-Ây 4. Fi Cemi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir 5. İlmu'l-Müşâbih 6. İlmu'l-Mübhemât 7. Fî Esrâri'l-Fevâtihi ve's-Suver 8. Fî Havâtimi's-Suver 9. Ma'rifetu'l-Mekkî ve'l-Medenî 10. Ma'rifetu Evveli ma Nezele fi'l-Kur'an ve Âhiri ma Nezele 11. Ma'rifetu alâ Kem Lugati'n-Nezele 12. Fî Keyfiyeti İnzâlihî 13. Fî Beyâni Cem'ihî 14. Ma'rifetu Taksîmihî 15. Ma'rifetu Esmâihî ve İştikakâtihâ 16. Ma'rifetu ma Vekaa fihi min gayri lugati ehli'l-Hicaz min Kabâili'l-Arap 17. Ma'rifetu ma fihi min gayri lugati'l-Arap 18. Ma'rifetu Garîbihî 19. Ma'rifetu't-Tasrîf (Sarf İlmi) 20. Ma'rifetu'l-Ahkâm min Ciheti İfrâdihâ ve Terkîbihâ (Nahiv İlmi) 21. Ma'rifetu Kevni'l-Lafzî ve't-Terkîbi Ahsenu ve Efsahu (Beyan ve Bedii İlmi) 22. Ma'rifetu İhtilafî'l-Elfâz (Kıraat İlmi) 23. Ma'rifetu'l-Vakf ve'l-İbtidâ 24. Ma'rifetu Tevcîhi'l-Kirâât (Kıraat İlmi) 25. İlmu Mersûmi'l-Hat 26. Ma'rifetu Fedâlihî 27. Ma'rifetu Havassihî 28. Hel fi'l-Kur'ani Şey'un Efdalü min Şey' 29. Fî Âdâbi Tilâvetihî ve Keyfiyyetihâ 30. Fî ennehû hel yecüzü fi't-Tesânif ve'r-Resâil ve'l-Hutab İsti'mâlu ba'dı âyâtî'l-Kuran 31. Ma'rifetu'l-Emsâli'l-Kâineti fihi 32. Ma'rifetu Ahkâmihî 33. Fî Ma'rifeti Cedelihî 34. Ma'rifetu Nâsîhihî min Mensûhihî 35. Ma'rifetu Mûhimi'l-Muhtelif 36. Ma'rifetu'l-Muhkem mine'l-Müşâbih 37. Fî Hukmi'l-Âyâtî'l-Müşâbihâti'l-Vârideti fi's-Sifât 38. Ma'rifetu İ'cazihî 39. Ma'rifetu Vucûbi Tevâturihî 40. Fî Beyâni Muadadati's-Sünneti li'l-Kuran 41. Ma'rifetu Tefsîrihî ve Te'vîlihî 42. Fî Vucûbi'l-Muhâtabât ve'l-Hitâb fi'l-Kuran 43. Fî Beyâni Hakikatihî ve Mecâzihî 44. Fi'l-Kinâyât ve't-Ta'riz fi'l-Kuran 45. Fî Aksâmi Mane'l-Kelâm 46. Fî Esâlibi'l-Kur'an ve Fünûnihi'l-Belîga 47. Fi'l-Kelâm ale'l-Müfredât mine'l-Edevât.

katkısı küçümsenemeyecek olan Ebu'l-Ferec İbn Cevzî'den yararlandığı halde, onun eseri "*Funûnü'l-Efnân*"da yer almış olan "Halku'l-Kur'an" konusuna *el-Burhan*'da yer verilmemiştir. Buna mukabil kendinden önce Kur'an ilimleri arasında yer almayan "Kur'an'ın İndiriliş Keyfiyeti" gibi felsefî ve metafizik bir konuya yer verilmiştir. Yine kendinden öncekilerin yer vermediği "Ahkâmu'l-Kur'an", "Ma'rifetu Vucûbi Tevâtürihi" ve Sünnetin Kur'an'ı desteklemesi gibi konulara yer veren Zerkeşî'dir.⁴⁹

el-Burhan'da "Kıyasu'l-Kur'an" yani Kur'an kıssalarına, Kur'an ilimleri içinde ayrı bir bölüm olarak yer verilmemiştir. Biz *el-Burhan*'dan önce ortaya konulmuş ulumu'l-Kur'an kaynaklarından ulaştıklarımız içerisinde "Kıyasu'l-Kur'an" veya başka bir adla Kur'an kıssalarını Kur'an ilimlerinden sayan bir esere rastlayamadık. "Kıyasu'l-Kur'an"ın Kur'an ilimlerine dahil edilmesinin ne zaman başladığı ise ayrı bir çalışma konusudur. Burada kastedilen Kur'an kıssalarının "Kur'an'ın İçerdiği İlimler" anlamında genel bir tanımın değil "Kur'an İlimleri" diye oluşan metodoloji kitaplarında üst ve müstakil bir başlık olarak ne zaman yer aldığı meselesidir. Kur'an kıssalarının Kur'an'da geniş yer tuttuğu bilinen bir gerçektir.

Kur'an kıssalarına *el-Burhan*'da ayrı bir Kur'an ilmi olarak yer verilmemesinin sebebi sorulabilir. Bunun kanaatimizce iki nedeni olabilir. 1. Kur'an kıssalarının müstakil bir ilim dalı olarak tarih ve siyerin konusu içinde mütalaa edilmesi. 2. *el-Burhan*'ın yöntemi gereği Kur'an kıssalarına dil ve belâgat açısından yaklaşım âcazu'l-Kur'an veya Kur'an üslupları bağlamında değerlendirmesidir. Buradan şu sonuca varıyoruz; *el-Burhan* ele aldığı Kur'an ilimlerini kendi yöntemi doğrultusunda işlemiştir.

Mübhemât konusunda ortaya koyduğu ve mübhemâtı "insanın bilgi alanına giren ve araştırmaya konu olabilecek" ve "insanın bilgi alanını aşan ve yalnızca Allah'ın bildiği" mübhemât olmak üzere iki anlam kategorisine ayırarak incelemesi, usûl kitaplarında yeterince dikkat çekilmeyen özgün bir yaklaşımdır.⁵⁰ Yine Kur'an'daki hitapları Kur'an ilimleri içerisinde değerlendirmesi ve kırk ikinci Kur'an ilmi olarak bu konuyu, ayetlerin anlamlarının ortaya çıkarılması ve yorumlanmasına katkı sağlayacak şekilde işlemesi kendine özgüdür.

"Huruf-u Mukattaa"nın bir dil unsuru olduğu ve dil sınırları içinde kalınarak anlaşılabilmesi yönündeki yaklaşımı da Zerkeşî'ye özgüdür. Hadisçi kimliği ile onun bu konuda batınî yorumlara yol açacak tek bir hadise yer vermemesi de anlamlıdır.⁵¹

el-Burhan'da, dili aşan ve subjektif yorumlara yol açan yaklaşımlar benimsenmemiştir. Meselâ, Hz. Peygamberin bütün insanlığa gönderilmiş olmasından

⁴⁹ *el-Burhan ve el-İtkan*'da yer alan Kur'an ilimleri konularının karşılaştırılması ve geniş değerlendirmeler için bkz. Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodoloji Açısından el-Burhan ve el-İtkan*, Araştırma yay., Ankara, 2013, s. 137,237.

⁵⁰ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 202.

⁵¹ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 122.

yola çıkararak ona ümmet olan bütün milletlerin dilinin Kur'an'da bulunmasının bir gereklilik olduğu düşüncesini savunanların görüşü benimsenmemiştir.⁵²

Kur'an ilimler şekil açısından değerlendirilirken bunların tenkide açık yönleri bulunmakla birlikte tamamen anlamı gölgeleyecek bir tarzda ele alınmamıştır. Meselâ sure sonları tamamen şekil konusu gibi gözükse de aslında bedî anlamlar içerdiği için sure sonlarını işiten kimse kelâmın bittiğini bu cümlelerle anlamış olur. Cümlenin bittiğini ve yeni cümlenin başladığını fark etmek şekilde birlikte anlamaya da katkıda bulunmaktadır.⁵³

Zerkeşî'nin eseri telife yönelirken gerçekleştirdiği yöntemin özgün yanı nedir? sorusuna cevabımız şudur: Onun metin merkezli anlama ve yorumlama faaliyetini dil ve belâgat (dilbilimsel) yöntemiyle ele alması ve bu yöntemi Kur'an ilimlerine dahil etmesidir. “*el-Burhan*”ın Kur'an ilimleri olarak ele aldığı maddelere bakılacak olursa Onun dil ve belâgat ağırlıklı -güncel bir ifadeyle- dilbilimsel bir yöntem izlediği rahatlıkla görülecektir. Bu nedenle eserin yaklaşık dörtte üçü Kur'an üsluplarına ayrılmıştır. Eserde kırk altıncı Kur'an ilmi olarak ele alınan “fî Esâlîbi'l-Kur'an ve Fünûnihi'l-Belîga” bölümü, dört ciltlik eserin iki buçuk cildine tekabül etmektedir. Yazar önce Kur'an'ı anlamaya yönelen kişi için lazım olacak olan Kur'an'la ilgili tüm tarihi veri ve bilgileri, Kur'an İlimlerinin bir dalı olan belli başlıklar altında nakledilmiştir. Daha sonra, uslûbu'l- Kur'an bilgi alanıyla dilin kurallarından hareketle, öznel eğilimlerce aşılamayacak olan Kur'an'ı yorumlamanın kuralları dilbilimsel bir yöntemle ele alınmıştır.

Üslûp, Kur'an dilinin kendine özgü kullanımını ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Üslûp ancak metni esas alan dilbilimsel bir yöntemle anlaşılabilir. Bu nedenle bir metin üzerinde konuşabilmek, o metinle ilgili, dilbilgisinin fonetik, morfoloji, etimoloji, semantik ve sentaks gibi en temel bölümlerini bilmeye bağlıdır.⁵⁴ Eserde meani, beyan ve bedî ilimlerine ilişkin verilen örnekler, Kur'an üslûbuna nufuz etmemizi temin etmeyi amaçlamaktadır.

el-Burhan, belâgat ilminin bütün boyutlarıyla Arap diline konu olan tüm inceliklerini Kur'an metni üzerinde, ulumu'l-Kur'an çerçevesinde uygulayan nadide eserlerden biridir. *el-Burhan* bir belâgat kitabı değildir. Ancak Kur'an'ın içerdiği belâgat sanatları, Kur'an metninin anlam inceliklerinin farkına varılması için ayetlerle örneklendirilmiştir. Eserinin, fî Esâlîbi'l-Kur'an ve Fünûnihi'l-Belîga bölümü bu örneklerle doludur. *el-Burhan*, teorik anlamda bir retorik değil, Kur'an retoriğinin ulumu'l-Kur'an içerisinde ortaya konulmuş bir pratiğidir. Bu pratikle aynı zamanda Kur'an metnini anlamaya yarayan Arap dilinin mantığı ve felsefesi de yansıtılmıştır.

⁵² Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 362.

⁵³ Zerkeşî, *el-Burhan*, I, 233.

⁵⁴ Dilbilgisinin adı geçen bölümleri için bkz. Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1990, s. 69-70. Dilbilimsel, cümle tahlillerine örnek için bkz. *el-Burhan*, IV. 9-27, 29-49, 50-55, 65-69, 70-75, 103-119, 120-136, 137-140, 141-198.

Böylece dilin kurallarından hareketle Kur'an'ı yorumlamanın kurallarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Sonuç

Kur'an'ı anlama çabalarından oluşan ulûmu'l- Kur'an faaliyetleri kesintiye uğramadan günümüze kadar devam etmiştir. Bazı dönemlerde, dönemin şartlarının gerektirdiği kadar çabalar ortaya konurken, bazen de dönemin şartlarını aşan çalışmalar vücuda getirilmiştir. Kur'an ilimleriyle ilgili olarak hicri. 8. asra kadar yapılan çalışmaların içeriklerini göz önünde bulundurduğumuzda, şu tespitleri yapmamız mümkündür:

Hiz. Peygamber ve sahabeyle başlayan Kur'an ilimlerinin sayısı giderek artmış ve belli başlı isimler altında kavramsallaşmıştır.

İncelediğimiz dönemlerde yapılan çalışmalara bakıldığında; Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*'ı, İbnü'l-Merzebân'ın, *el-Hâvî fi Ulûmi'l-Kur'an*'ı, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin, *el-Muhtezem fi Ulûmi'l-Kur'an*'ı, Ebu Bekr el-Enbârî'nin, *Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*'ı, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali'nin, *Funûnu'l-Efnân fi Ulûmi'l-Kur'an*'ı, Sehâvî'nin *Cemalu'l-Kurrâ ve Kemalu'l-İkrâ*" adlı eseri, Ebu Şame'nin, *el-Murşidu'l-Vecîz*'i içerikleinden de anlaşıldığı gibi tamamen Kur'an ilimleri konularına yer vermiş olmaları nedeniyle ulûmu'l- Kur'an eseri olarak adlandırmayı hak edecek nitelikte iken, bazı eserler ise, bir kısım Kur'an ilimlerine yer vermekle birlikte "ulûmu'l-Kur'an" başlığı taşıyan tefsirlerdir. Bu eserlerin Kur'an ilimleri değil, tefsir olarak nitelendirilmeleri daha doğru olur. Bunlara; Muhammed b. Ali el-Kassâb el-Kerecî'nin, *Nüketü'l-Kur'an*'ı ve Muhammed bin Ali el-Udfuvî'nin, *el-İstignâ fi Ulûmi'l-Kur'an*'ı ile Said el-Huffî'nin, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an* adlı eseri örnek verilebilir.

Yazarı belli olmayan ancak hicri 425 yılında yazımına başladığı bilinen, *Kitabu'l-Mebânî fi Nazmi'l- Meânî* adlı eser, aynı adla yazılan tefsirin mukaddimesidir. Yazar pek çok müfessirin yaptığı gibi tefsirine usûl konularını da içeren bir mukaddime yazmıştır. Buna, Muhammed b. Cerir et-Taberi'nin, *Camiu'l-Beyân an Tefsiri'l-Kur'an*'ının mukaddimesi, Ragıb el-İsfahânî'nin, *Camiu't-Tefsir*'in mukaddimesi ve İbn Atıyye'nin, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz* adlı tefsirinin mukaddimeleri örnek olarak verilebilir. İbn Teymiyye'nin kaleme aldığı *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir* adlı eseri ise, zamanın ilim çevrelerinden gelen talep üzere yazılmış müstakil bir tefsir mukaddimesidir.

Dönemin İslâm bilginlerinin birbirlerinden ve ürettikleri eserlerden habersiz olarak çalışmaları veya ortaya konan eserlerin hızlıca farklı bölgelere aktarılamayışı, bir merkezde toplanamayışı her ilim dalında olabileceği gibi Kur'an ilimlerinde de bir gerilemeye neden olmuş ve bu sönüklük Zerkeşî'nin *el-Burhan*'ı bilinir hale gelene kadar devam etmiştir.

Kendisinden önceki âlimlerin hadis metodolojisinde olduğu gibi Kur'an ilimlerinin bütün konularını ihtiva edecek tarzda bir eser yazmadıklarından şikayetçi olan ve bu alanda ihtiyaca cevap vermek gayesiyle kitabını telif ettiğini belirten Zerkeşî, eserine başlarken yöneldiği hedefi gerçekleştirmiş ve hayranlık uyandıran telifini vücuda getirmiştir. Kendisinden önceki tüm bilgileri, dil ve tarih alanını aşmayacak şekilde amacı doğrultusunda yöntembilimsel bir tarzda kullanmıştır.

Kaynakça

Aydüz, Davut, *Muhammed b. Ali el-Kerecî ve Nüketü'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*, Marmara Üni., SBE., Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992.

Baş, Erdoğan, “Kur'an İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (İlk Dört Asır) Kur'an ve Tefsir Araştırmaları, III, (Tartışmalı İlmi Toplantı 14-15 Ekim 2000), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2002.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Littaratur*, Erster Supplementband, Leiden, E. J. Beril, 1937.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yay, Ankara, 1988.

Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Funûnu'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'an*, (tah. Hüseyin Ziyaeddin İtr), Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1987.

....., *Acâibu Ulûmi'l- Kur'ân*, tahk., Saîd Abdülfettah Aşur, ez-Zehra, li'l-İ'lami'l-Arabi, Kahire, 1986.

Demirci, Muhsin “*Tefsir Usûlü ve Tarihi*” İFAV, İstanbul, 1998.

Ebu Şame, Abdurrahman B. İsmail, *Ebu Şame el-Makdîsî ve el-Murşidu'l-Vecîz*, tahk., Tayyar Altıkulaç, TDV Yay, Ankara, 1986.

Ergin, Muharrem, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul, 1990.

İbnu'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya'küb İshâk bin Muhammed bin İshâk, *Fihrist*, Daru'l-Marife, Beyrut, 1997.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyuddîn Ahmed Bin Abdülhalîm Bin Mecdiddîn Bin Abdüsselâm, *Tefsir Üzerine*, (çev. H. Ünal), Beyan Yay, İstanbul, 1985.

Kafiyeci, Muhyiddin Ebû Abdillah Muhammed B. Süleymân, *Kitabu't-Teysir Fî Kavaidi İlmi't-Tefsir*, Haz. İsmail Cerrahoğlu, AÜİF. Yay., Ankara, 1989.

....., *Acâibu Ulûmi'l- Kur'ân*, tahk. Saîd Abdülfettah Aşur, ez-Zehra li'l-İ'lami'l-Arabi, Kahire, 1986.

Koprman, M. Kazım Yaşar, “*Mısır Memlûkleri*” *Türkler*, Yeni Türkiye Yay, Ankara, 2002.

Kortantamer, Samira, “*Memlûklarda Türk Kültürü*” Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı, İzmir, 1999.

Mennâu'l-Kattan, *Mebahis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1981.

Mollaibrahimoglu, Süleyman, Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler, Karaman, Ofset, İstanbul, 2002.

....., Muhammed b. Ali el-Udfuvî ve Tefsirdeki Metodu, İstanbul, 1995.

Muhasibî, Haris b. Esed, *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'an*, (tahk. Hüseyin Kuvvetli), Daru'l-Fikir, Beyrut, 1982.

Salih, Subhi, *Kur'an İlimleri* (çev.M.Said Şimşek), Hibaş Yay., Konya, trs.

....., *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dersaadet, İstanbul, trs.

Sehavî, Ebu'l-Hasan Ali B. Muhammed, *Cemalu'l-Kurrâ ve Kemalu'l-İkrâ* (tahk. Abdulhak Abdu'd-Dayim Seyfu'l-Kâdî, Müessesetu'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1999.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şule Yay., İstanbul, 1994.

Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman B. Ebi Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Mektebetü Dari't-Turas, Mısır, trs.

Tabatabâ, Muhammed Hüseyin, İslam'da Kur'an (çev. Ahmet Erdinç) Bir Yay, İstanbul, trs.

Tufi, Necmeddin Süleyman b. Abdulkavi, *el-İksîr fî İlmi't-Tefsî*, tahk., Abdulkadir Hüseyin, Mektebetü'l-Adâb, Kahire, 1977.

Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV Yay., İstanbul, 1991.

Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1983.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed *Siyeru A'lâmu'n-Nübelâ*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1984.

Zehebî, Muhammed Hüseyin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Kahire, 1986.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lam*, yrs., trs.

Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I-II, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.

Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed B. Bahadır, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, tahk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, yrs., trs.

....., *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, tahk., Mustafa Abdulkadir Atâ, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988.